

AL-JOHIZNING ADABIYOTSHUNOSLIK VA TILSHUNOSKIK SOHASIDAGI ISHLARI

Oriental universitet,

Djurayeva Feruza Shukurovna

f.f.d.(PhD), dotsent Oriental Universitet lingvistika (arab tili) yo'nalishi magistiri,

"Jo'ybori Kalon" o'rta maxsus ta'lim muassasasi "arab tili" fani o'qituvchisi

Mo'minova Mehriniso Habibjon qizi

Annotatsiya: *Bu maqolada O'rta asr arab adabiyotining, buyuk namoyandasi bo'lmish Al Jahizning adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasidagi ishlari hamda uning zamondoshlarining u haqidagi e'tiroflar, hamda o'rta asrda arab dunyosi va mazkur davrdagi holatlar haqida fikrlar bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *ensiklopedik bilimlar, ilohiyot, etnografiya, mineralogiya, al-Mu'tazz, («Risalat fi-t-tarbiy va-t- tadvir», Ibn Qutayba, Ibn Abd Rabbixi ...*

Al-Jaxiz buyuk olim, ensiklopedik bilimlar egasi bo'lgan. Uning qalamiga o'sha vaqtda ma'lum bo'lgan deyarli barcha fanlar (falsafa, ilohiyot, tarix, geografiya, etnografiya, tabiatshunoslik, kimyo, mineralogiya, matematika va boshqalar)ni qamrab olgan 200 ga yaqin asarlar mansub. Al-Jaxizning ilmiy ishlari deyarli har doim munozaralarga boy bo'lgan. Haqiqatni izlashda u faqat aqlga tayanishga harakat qilgan va ilohiy izohlardan qochgan. Al-Jaxiz ilmiy tadqiqotchilar uchun boshlang'ich nuqta sifatida eksperiment (tajriba) va kuzatishni tan olgan. U doimo dalillarni aniq ifodalashga hamda mulohazalarida mantiqqa qat'iy amal qilishga harakat qilgan.

Al-Jaxiz, Ibn al-Mu'tazz singari, arab adabiyotining Dastlabki nazariyotchilaridan biri. U hattoki arab uslubiyati va notiqlik san'ati masalalariga «Tushuntirishlar kitobi» («Kitab al-bayan va-t-tabiiy») kabi maxsus risolalar bag'ishlagan. Unda qiyosiy usuldan foydalanib va lingvistik prinsipga asoslanib, o'rta asr arab mualliflarining uslubi yuzasidan bir qator kuzatishlarini bayon etgan hamda suhandonlik namunasi sifatida ularning asarlaridan parchalar keltirgan. Al- Jaxiz «yangilanish harakati» tarafdorlariga qarshi chiqib, arablarning nihoyatda yuksak notiqlik qobiliyatini, badiiy uslub sohasidagi nozik hissiyotini ta'kidlagan.

Al-Jaxiz ilmiy masalalarga katta qiziqish bildirgani hamda ko'plab ilmiy asarlar yozganiga qaramay, arab madaniyati tarixiga u avvalo o'zining badiiy asarlari bilan kirgan. Al-Jaxizning badiiy ijodini tushunish uchun uning siyosiy qarashlarini anglash nihoyatda muhim.

Al-Jaxiz abbosiylar xalifaligining qat'iyatli himoyachisi sifatida namoyon bo'lgan va hattoki o'rta osiyolik turkey yollanma askarlarni xalifalik hokimiyatining tayanchi sifatida keng jalb qilish haqidagi fikrlarini bildirgan.

Al-Jaxizning bizgacha yetib kelgan adabiy asarlariga avvalo uning hajviy ruhdagi «Kvadratlik va aylanalik haqidagi noma» («Risalat fi-t-tarbiy va-t- tadvir») kiradi.

Badiiy nuqtai nazrdan, al-Jaxizning eng katta asari «Baxillar haqidagi kitob» («Kitab al-buxala») bo'lib, u ziqnalik va sahiylik haqidagi munozarali nomalarning, qurumsoq odamlar haqidagi hikoya va latifalarning tartibsiz to'plamidir. Ushbu hikoyalarning qahramonlari sifatida odatda forslar – Xuroson viloyati va O'rta Osiyodagi Marv shahrining aholisi, shuningdek Bag'dod hokimiyatiga doimo muxolif bo'lgan yarmi shia, ko'p millatli Basra ahli ko'rsatiladi.

«Baxillar haqidagi kitob» – hajviy asar. Unda o'quvchining ko'z o'ngidan turli kimsalar – savdogarlar va ziroatchilar, olimlar va ilohiyotchilar, firibgarlar va qashshoqlar o'tadi. Al-Jaxiz hikoyalaridan birida ahmoqona nutqlar so'zlovchi aqidaparast ilohiyotchini tasvirlaydi, boshqasida Basralik masjid olimlari, ziqna va ezma, kun bo'yi olov chiqarishning eng tejamkor usullari haqida bahs yuritish bilan shug'ullanuvchi basralik masjid olimlari ustidan kuladi, uchinchisida qaysidir olimning andishasiz ochofatligi haqida so'z yuritadi, to'rtinchisida – boy ammo xasis kishining ustidan kuladi, uning tilidan Qur'on va hadisga asoslangan holda baxillikni himoya qiluvchi so'zlarini keltiradi. Biroq al-Jaxizning kitobi – inson nuqsonlarining oddiygina tavsifidan kattaroq narsa. Baxillarning xatti-harakatini, ularning intilishlarini, mulohaza va dalillarini tahlil qilgan al-Jaxiz inson xarakterini nozik tushunishini, aql ko'pincha yurakning «xizmatkori»gina bo'lib qolishini tushunishini ko'rsatadi. Al-Jaxiz kitobning muqaddimasida o'quvchilarga baxillar haqidagi kulgili hikoyalar va ularning «hiylakor asoslarini» aytib berishni va'da qiladi. Darhaqiqat, «baxillar haqidagi kitob»ning aksariyat epizodlarida nafaqat baxillik, balki ularning mantig'i, «dalil va mulohazalari» kulgiga olinadi. Bular kitobning eng yorqin sahifalaridir. «Baxillar haqidagi kitob»da ancha keskin ijtimoiy tanqid bor. Kitobning qahramonlaridan biri – basralik boy yer egasi as-Sauriy sudxo'rlik bilan shug'ullanadi – har narsada tejayveradi: yalangoyoq yuradi, uydagilarni xurmoni danagi bilan yeyishga majbur qiladi va hokazo. Boshqa bir qahramon – boy Ahmad ibn Xalaf o'zining baxilligi bilan shuhrat topganidan xursand, chunki bunday «orzu» uni pul so'rovchilarning tixirligidan saqlaydi. Uchinchi qahramon – baxil uy egasi bo'lib, nodonligi va ziqnaligi uning ijarachiga qarshi kulgili nutqida ochib beriladi. Al-Jaxizning obrazlari to'laqonli va yorqin. Qahramonlarining tili aniq soddalashgan.

«Baxillar haqidagi kitob» nafaqat adabiy, balki, shubhasiz, tarixiy madaniy qadriyatdir. Unda o'sha davrdagi jamiyatning iqtisodiy va madaniy ahvoli, turmushi va axloq-odobi tasvirlangan.

Al-Jaxizning «Hayvonlar to'g'risidagi kitobi» («Kitab al-hayvan») asari biroz boshqacharoq xususiyatga ega. Bu adaba janridagi ilk asarlardan biridir (qiziqarli va umumta'lim ahamiyatiga ega bo'lgan, ilmiy-ommabop, didaktik va badiiy adabiyot chegarasidagi kitob). Ushbu kitobida al-Jaxiz o'quvchiga qiziqarli shaklda hayvonlar haqidagi turli ma'lumotlarni keltiradi. Unda arab, fors va yunon yozuvchilari hamda Aristotelgacha bo'lgan barcha mutafakkirlarning asarlaridan parchalar, hayvonlar haqidagi turli maqollar, hikmat va she'rlar, Qur'ondan sharhlab berilgan parchalar, Bibliya rivoyatlari va boshqalar keltirilgan.

Al-Jaxiz o'zining xarakterining nozik tomonlarini boshqa asarlarida bo'lgani

kabi, qiziqarli tarzda bayon etishga harakat qilib, doimiy ravishda kompozision birlikni buzadi va asosiy mavzudan chekinadi. Muallif hayvonlar haqida hikoya qilayotganida axloq, din, psixologiyaning turli-tuman masalalariga to'xtaladi. Al- Jaxiz kitobni hayvonlarni yaratayotganida shunchalik oqilonalikni namoyon etgan, ularga aql va hiyla bergan Allohning donoligi va qudratini sharaflash bilan yakunlaydi.

Al-Jaxiz arab badiiy nasrsi tarixida katta rol o'ynagan. Aytish mumkinki, u arab adabiyotidagi birinchi haqiqiy hajviydir. Bayonning qiziqarliligi, mavzularning xilma-xilligi va o'ziga xosligi unga jamiyatning turli tabaqalarida mashhurlikni ta'minladi. Bag'dod va Basra ahli al-Jaxiz qahramonlarida hech bir qiyinchiliksiz o'z zamondoshlarini ko'rib olardilar. Adabiyot tarixida birinchi marta zamonaviy mavzudagi nasriy asarlar paydo bo'ldi. Ularda o'sha vaqtdagi axloq manzaralari keltirilgan va ijtimoiy hayot asoslari tanqid qilingan.

Keyinchalik ko'plab arab yozuvchilari (Ibn Qutayba, Ibn Abd Rabbixi, maqoma mualliflari va boshqalar) al-Jaxiz asarlarining mavzulari, uslubi va tuzilishiga taqlid qilishga harakat qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sharifov Z. Balog'at fani. – Toshkent: Sharq, 2014.
2. Muxlisa Ziyoddinova - Mumtoz arab adabiyoti Toshkent 2012 y
3. Georges munin: introduction a la semiologie de minuit, 1970
4. 5-ch.s.pierce: escrit sur le signtra, comme jaque edi,de Seuil paris
5. 1978.
6. 6-f.de.saussure :cours de linguistique generale, enag/alger,1990
7. 2003 بىروت صادر، دارت محيصة، الشعر شرح في العمدة، القى پروانى ر شيق ابن
8. الكيلاني، ديوان إب راهيم: سامراء، ترو بغداد و البصرة فى الجاحظ – بلاشال 1985 الجزائر الجامعية، المطبوعات
9. فى الاسلامية الحياة فى السياسى والاجتماعى وأثرها الشعوبية – زاهية قدورة 1992م، 2البناني، بيروت، طالكتاب اردالأول العباسى العصر